

АРХІТЕКТУРА

УДК 711.4-122

**МІСТОБУДІВНІ ФОРМИ АРХІТЕКТУРНО-ЛАНДШАФТНОГО СЕРЕДОВИЩА
У ПРОЦЕСАХ ЕВОЛЮЦІЇ ПРОСТОРОВОЇ КОМПОЗИЦІЇ
ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ**

*Ю. І. Єгоров, канд. архітект., доц.
Уманський національний університет садівництва*

Ключові слова: містобудівні форми, архітектурно-ландшафтне середовище, просторова композиція, історичні міста України

Вступ. Сьогодні принципове значення має комплексна оцінка архітектурно-ландшафтного середовища та просторової композиції історичних міст, яка визначається неповторним природним ландшафтом та характером історичного розпланування. Саме це зумовлює необхідність та актуальність дослідження містобудівних форм архітектурно-ландшафтного середовища у процесах еволюції просторової композиції, яка спирається на дві константи містобудівного розвитку – неповторний ландшафт та принципи постановки в ньому головних архітектурних домінант.

Аналіз публікацій. Результати аналізу наукових досліджень, практики проектно-планувальних робіт свідчать, що високий мистецький потенціал архітектурного середовища багатьох історичних міст України виник на ґрунті неповторного ландшафту та нерегулярної системи розпланування ландшафтного типу, сформованої історично. Це зумовило мальовничу об'ємно-просторову композицію міст, яка в сукупності з пластичною виразністю ансамблів ы високими архітектурними якостями не тільки провідних, а й рядових будівель, а також оригінальними елементами міського впорядження дозволяє розглядати територію історичного середмістя як єдине ціле стосовно решти міських територій, тобто як єдину комплексну пам'ятку містобудування і архітектури або, в деяких випадках, як історико-архітектурний заповідник.

Автором дослідження враховано досвід наукових розробок у галузі теорії містобудування, формування архітектурно-ландшафтного середовища, еволюції просторової композиції історичних міст: М. Бархіна, В. Вечерського, Є. Водзинського, М. Дьоміна, А. Іконнікова, М. Ксеневича, І. Фоміна та інших [1 – 7].

На основі аналізу публікацій, відповідно до завдань розвитку і реальних обсягів ресурсів історичних міст досліджено містобудівні форми архітектурно-ландшафтного середовища, де своєрідні і дуже виразні форми рельєфу визначили розвиток поселень і формування їх розпланувально-просторових композицій. Долини річок, що були найкрупнішою формою рельєфу в природному довікллі й головною природною віссю середовища, ще за доби раннього середньовіччя були потужними чинниками розселення.

Мета статті. Розроблення містобудівних форм архітектурно-ландшафтного середовища у процесах еволюції просторової композиції історичних міст в умовах істотних змін соціальної економічної та політичної ситуації в Україні. Автор спирається на наукові розробки у галузі теорії містобудування, методології та методики просторової організації, розвитку композиції містобудівних об'єктів різних рівнів, розроблених як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями.

Виклад основного матеріалу Аналіз практики досліджень і проектування дозволив виявити основні форми організації архітектурно-ландшафтного середовища в контексті еволюції просторової композиції історичних міст України. Містобудівний уклад та характер архітектурного середовища історичних міст України визначає композиційно-художня єдність забудови вулиць, площ, кварталів. Камерність міських просторів зумовлена масштабними співвідношеннями ширини вулиць, поверховості й висоти будинків, розмірів кварталів. Усі ці чинники комплексу визначають візуальну різноманітність міст та психологічну комфортність середовища. Окремі райони старих міст ыз переважно малоповерховою забудовою своєю «містечковістю» виразно відрізняються від решти історично сформованого середовища.

На погляд В. Вечерського, м. Київ – це, перш за все, ландшафт: широкий Дніпро з численними островами, рівнинна лівобережна заплава та високе правобережне плато, обмежене річищами Дніпра і Либеді. Наприкінці ХХ ст. широка акваторія Дніпра стала головною композиційною віссю міста, яке лежить на обох берегах. Щоправда, згідно з державною історичною традицією, Правобережжя лишається (і напевно залишиться назавжди) ієрархічно, функціонально і композиційно головним, а Лівобережжю назавжди судилася підпорядкована роль [2].

Високі наддніпровські кручі Правобережжя завжди були ніби природним п'єдесталом для окремих архітектурних споруд і цілих ансамблів. Причому давньою київською традицією є розміщення поблизу пруга рельєфу соціально найперспективніших, функціонально найголовніших у місті архітектурних споруд – там були розташовані найдавніший палац княгині Ольги, Десятинна, Андріївська й Василівська церкви, Михайлівський Золотоверхий, Дмитрівський, Печерський, два Микільські та інші монастирі [2].

У цілому доба Гетьманщини (XVII – XVIII ст.) пов'язана з найкращим розвитком українського містобудування і архітектури на основі розвитку питомих традицій великокняжого часу. У XVIII ст. композиції провідних київських монастирів стали набагато активнішими після появи нових висотних доміант – мурованих дзвіниць. Їх розташування у комплексах пов'язувалося з головними входами, тому більшість із цих дзвіниць були надбрамними (у Михайлівському Золотоверхому, Софійському, Видубицькому монастирях). Найзначніша із цих будівель – Велика Лаврська дзвіниця – порушила традицію, віддавна установлену в українському церковному будівництві. В цілому Києво-Печерська Лавра в другій чверті XVIII ст. зазнала суттєвої реконструкції, яка пов'язана з ліквідацією наслідків пожежі 1718 р., було створено складну ієрархічну містобудівну композицію на мегарівні, а також в інтер'єрі монастиря, на макрорівні створене цілісне, гармонійне архітектурне середовище [2].

Під кінець доби Гетьманщини в Києві завершився процес формування «річкового фасаду» міста. Цей річковий фасад і в ту епоху, і нині відіграє провідну роль у формуванні «умоглядного образу» міста. Панорама і силует нагірного Києва має знаковий, символічний сенс. Не випадково, що сприйняття пересічного українця, християнина, такої панорами асоціюється з «Небесним Єрусалимом» – житлом праведних [2].

Науковцями переконливо доведено, що історичне місто до початку ХІХ ст. сприймалося і мислилося винятково в об'ємних формах, не «на планшеті», а у трьох вимірах. Тому у формуванні образу історичного міста провідне значення мала об'ємно-просторова композиція. Її головною особливістю був спосіб орієнтування в просторі, що лишився незмінним від часів Київської Русі й був застосований на об'ємних орієнтирах, якими були церкви, собори, дзвіниці й вежі, що формували систему опорних точок орієнтації. Осьові перспективні напрямки на доміанти відігравали в композиції міста другорядну роль. Натомість великого значення надавалося річковому фасаду, зонам кругового огляду на майданах, бічним перспективам, «прозорам» у забудові. Завдяки цьому міське середовище набуло рис непередбачуваності й несподіваності, у ньому не було шаблонних архітектурних композицій, не було просторів, підпорядкованих якійсь абстрактній композиційній ідеї.

Важливим внеском у вивчення композиційних основ історичних населених місць України стали праці українських науковців із дослідження культурно-мистецького містобудівного потенціалу та просторової композиції, найстабільнішими чинниками якої упродовж розвитку поселень були ландшафтні умови – рельєф місцевості й гідрографічна мережа.

Рельєф місцевості, його просторові й візуальні властивості справляли вирішальний вплив на формування об'ємно-просторової композиції поселення: вершини пагорбів і мисоподібні виступи як зони високої композиційної активності використовувалися для зведення тут архітектурних доміант, які панували в докільлі. У розплануванні історичних середмість простежується така закономірність: головні вулиці йдуть уздовж вододілів і вісей долин, а другорядні – перпендикулярно до них. Тож у цілому систему розпланування історичних міст України за часів Гетьманщини слід зарахувати до ландшафтного нерегулярного типу й визначити як порядкову.

Наприклад, розпланувально-просторова композиція Полтави виявила й розвивала просторово-індивідуальні властивості ландшафтною підоснови. Зони найвищої композиційної активності на плато і пагорбах над заплавою р. Ворскла давні містобудівники вподобали для розміщення головних архітектурних доміант, що створювало систему об'ємних орієнтирів як у самому місті, так і на підходах до нього. Надалі другорядні доміанти ставили в Полтаві на

вісях долин, ніби закріплюючи розвиток простору по горизонтах [2].

Загалом класифікація архітектурних доміант відбивала ієрархічну структурованість, властиву українським історичним містам XVII – XVIII ст. Кожна споруда, відповідно своєї суспільної функції, мала своє місце на рельєфі та в структурі міста, чітко визначала загальні риси архітектурної композиції, які лишалися сталими попри перебудови та заміни дерев'яних споруд мурованими. Витримувалася ієрархічна структура всього міста: найвищі й наймасивніші будівлі ставилися на найвищих позначках рельєфу, позначали у просторі адміністративний центр міста та культурний центр усієї округи. Архітектурні доміанти нижчих рангів стояли нижче по рельєфу, позначали напрямки розвитку міста й центри розпланувальних районів.

В. Вечерський, який протягом останніх років досліджував Чернігів, проаналізував композиційну стратегію розвитку міста і дійшов висновку, що об'ємно-просторова композиція Чернігова розгорталась уздовж головної композиційної осі, паралельної пругу рельєфу, що забезпечувало створення складної, ритмічно побудованої дворівневої панорами, яку можна було оглянути як із заплави р. Десна, так і з присеснянських пагорбів правобережжя. Давні містобудівники свідомо орієнтували місто на річку. Найважливішим уявлявся «річковий фасад», що повинен був дати максимум інформації про композицію Чернігова при статичному та візуально-моторному сприйнятті. Цей річковий фасад упродовж тисячоліття відігравав і нині відіграє провідну роль у створенні умоглядного образу міста [2].

Визначна цінність Чернігова як історичного міста полягає не тільки в універсальній цінності його пам'яток архітектури й містобудування, а й у тому, що саме на цих присеснянських пагорбах зберігся унікальний за своєю цілісністю архітектурно-ландшафтний комплекс, що послідовно формувався упродовж тисячоліття і дійшов до наших днів у високому ступені збереженості. У своєму містобудівному укладі й вигляді Чернігів зберіг втілення основних засад давньоруського містобудування, саме тому це місто є ландшафтною, містобудівною та архітектурною пам'яткою всесвітнього значення.

Загалом об'ємно-просторова композиція історичних міст України в основному характеризується збереженістю стародавнього розпланування нерегулярного ландшафтного характеру. Трасування вулиць визначали система укріплень, основні зовнішні комунікації і конфігурація рельєфу. Головні вулиці прокладали уздовж локальних вододілів і тальвегів. Забудова була щільно пов'язана з природним ландшафтом, високі пагорби увінчували архітектурні доміанти. Все це створювало ритмічно впорядкований силует, як що дивитися із заплави річок і з поближких пагорбів.

Архітектурні доміанти на передмістях ставили з таким розрахунком, щоб кожна частина міста мала свою висотну споруду, яку було б добре видно звідусіль. Орієнтувалися вулиці на вертикалі церковних будівель, але оскільки вуличні траси були криволінійними, то на різних ділянках одна й та ж вулиця орієнтувалася на різні храми. Це створювало різноманітну і взаємопов'язану картину, в якій провідну роль відігравали громадські й церковні будівлі.

У ситуації, яка склалась в українському містобудуванні в добу незалежності, особливої уваги заслуговують практичні способи подолати ентропію історичних містобудівних утворень. Це – єдиний в Україні приклад малого історичного міста Глухів, де послідовно реалізовано проект формування сучасного архітектурного середовища на основі реабілітації архітектурно-містобудівної спадщини. Завдяки цьому вдалося сформувати співмасштабне людині, історично осмислене, семантично наповнене гуманне архітектурне середовище центру малого міста. Відтак нові будівлі й споруди зводяться в Глухові тільки за індивідуальними проектами, архітектурно-просторові й пластичні вирішення яких пов'язані з характером історичної забудови.

Важливо, що для регенерації просторової композиції історичного міста необхідно: провести функціональне упорядкування території, вивівши з міського центру та з археологічних зон промислові підприємства. При цьому упорядкованні доцільно визначити розташування втрачених доміант. А щоб сучасна забудова середмістя відповідала статусу історичного міста і була співмасштабною докільню, необхідно впроваджувати малоповерхову забудову за індивідуальними проектами. Надзвичайно актуальною проблемою для історичного міста є створення необхідної інфраструктури туризму. Зараз багато історичних поселень економічно занепадають і тому їх відродження, враховуючи визначну культурну спадщину й чудове природне докільля, пов'язане з розвитком туризму та рекреаційного потенціалу.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що містобудівні форми архітектурно-

ландшафтного середовища історичних міст зумовили формування повноцінного архітектурного середовища поселень, яким притаманні чітка структурованість, масштабність, семантична наповненість, естетична різноманітність та органічний зв'язок із природою. Сформовано основні композиційні вузли та системи взаємозв'язків між ними, які визначили своєрідність міст та значною мірою «запрограмували» розвиток містобудівної композиції на подальші століття. Отже, просторовим композиціям історичних міст України притаманні такі форми:

1. Наявність і неантагоністична взаємодія двох типів архітектурного середовища – садибної одноповерхової периметральної забудови кварталів низької щільності та периметральної кварталної змішаної забудови центральної частини міст.

2. Органічне поєднання історичної забудови з її унікальним ландшафтом: повторення забудовою форми ландшафту, постановка домінант на вододілах, наявність «прозорів» у забудові.

3. Орієнтація всього містобудівного та архітектурного середовища на водойми; наявність мистецького, виразного і високоцінного «річкового фасаду» поселень.

4. Стилістична різноманітність історичної забудови; значна роль традиційної рядової забудови; наростаюча до центру середмість архітектурно-художня якість середовища.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. **Бархин М. Г.** Город, структура, композиция. – М. : Наука, 1986. – 263 с.
2. **Вечерський В. В.** Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. – К. : НДІГІАМ, 2003. – 560 с.
3. **Водзинський Є. Є.** Питання охорони містобудівної спадщини // Архітектурна спадщина України. – К. : НДІГІАМ, 1994. – 260 с.
4. **Дёмин М. Н.** Управление развитием градостроительных систем. – К. : Будівельник 1991. – 185 с.
5. **Иконников А. В.** Архитектура города. Эстетическое значение структуры города. Город и время. – М. : Стройиздат, М. : К-31, Кузнецкий мост. – 214 с.
6. **Ксенович М. Я.** Просторова організація і сталий розвиток міст-центрів (моделювання, нормування та методика на прикладі Донецька – Макіївки). – К. : НДПМістобудування; Вінниця : Тезис, 2001. – 160 с.
7. **Фомін І. О.** Основи теорії містобудування : підруч. – К. : Наукова думка, 1997. – 191 с.